

Історія та методологія дослідження дитячого фольклору

Одним із архаїчних різновидів уснопоетичної творчості, який до того ж має значний сакральний потенціал, є дитячий фольклор. Усну народну творчість для дітей почали збирати й вивчати у Європі та світі у ХІХ столітті. Не випадково саме цей період було названо німецькою дослідницею Е. Кей «століттям дитини» [7, с. 10]. У той час у Великобританії, Німеччині, США з'являються численні наукові товариства та ряд часописів, присвячених студіюванню дитини. Серед відомих наукових розвідок – дослідження німецького етнографа Г. -Г. Плоссе «Дитина в звичаях і моралі народу» (1876), праці англійського вченого А. Чемберлена «Дитина і дитинство у народному мисленні» та «Дитина, вивчення еволюції людини» (1900), статті про дитячу субкультуру, написані на польському, чеському, словацькому матеріалі.

В Україні та Росії вивчення дитячого фольклору та побуту дитини (весняні ігри, хороводи, дитячі розваги, пов'язані з народним календарем) почалося у І половині ХІХ століття, проте розглядалося це явище як складник культури і побуту дорослих. Сам термін «дитячий фольклор» з'явився у фольклористиці у 20-х рр. ХХ ст. Зібрано багато текстів цього специфічного виду творчості. Однак досі теорія дитячого фольклору не зовсім сформована, малодослідженим залишається його етномовне тло.

Систематичні дослідження дитячого фольклору з'явилися у 20-40 р. ХІХ ст. Саме тоді вийшли друком перші фольклористичні збірники М. Максимовича (у 1827, 1834 та 1849 роках) [8]. Найбільший інтерес викликає останній – «Сборник украинских песен, издаваемый Михайлом Максимовичем. Часть I». Оскільки збірник складався з двох частин: «Українські думи» та «Пісні колискові та материнські», то можна зробити

припущення, що саме М. Максимовичу належить визначення колискових пісень як окремого фольклорного жанру (щоправда не з'ясовано, якого саме – дитячого чи родинно-побутового).

Починаючи з II половини XIX ст., засвідчено поглиблення інтересу до дитячого фольклору, що було зумовлено загальним розвитком фольклористики, етнографії та педагогіки. У 60-х роках XIX ст. з'явилися фольклорні збірники «Детские игры, преимущественно русские» Е. Покровського, «Детские песни» П. Бессонова, «Народные колыбельные песни» А. Ветухова. У цих фундаментальних працях було вміщено значну кількість українського матеріалу. Так, у збірнику Є. Покровського фольклорний матеріал було представлено не лише зразками з Росії, України та Білорусії, а й місцевостей, пов'язаних із міграційними процесами українців (Кубань, Воронежська, Курська губернії). Увага науковця була прикута не лише до побутування ігрових форм у давніх та сучасних народів (окремими розділами представлено домашні та зимові ігри), а й до поетики лічилок. Йому вдалося провести діахронічно-синхронічні паралелі у зіставленні фольклорних творів, проте обрані науковцем підходи значною мірою відповідали етнопедагогічним принципам.

Одним із перших, хто виокремив дитячий фольклор як особливу галузь усної народної творчості, став П. Шейн [15], який визначив різноманіття його видів, спробував класифікувати зібраний ним фольклорно-етнографічний матеріал. Основною вимогою вченого було прагнення зберегти достовірність фольклорного джерела. З цією метою було залучено близько трьохсот збирачів, а у примітках вказувалося джерело публікації окремих творів, серед яких здебільшого представлені колискові пісні.

Багато зробили у цій справі О. Афанасьєв, М. Костомаров, Ф. Буслаєв, О. Потебня, К. Ушинський та інші науковці. Записи

українського дитячого фольклорного мовлення, зокрема казок, уперше з'явилися у другій половині XIX століття. Історичні факти свідчать про те, якою інтенсивною була ця праця. У 1869–1870 рр. вийшли друком «Народные южнорусския сказки» у двох випусках, упорядковані І. Рудченком. Туди ввійшли казки, що побутували на території Київської, Полтавської та Чернігівської губерній. У 1874 р. подружжя Марковичів – Опанас Маркович та Марко Вовчок – провело фольклористично-етнографічну експедицію у селі Качанівка Катеринославської губернії, де зібрало значну кількість прислів'їв, приказок та казок. 1876 р. було опубліковано збірник М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы», де поряд із переказами, легендами були вміщені деякі казки, записані С. Руданським, А. Димінським та І. Манжурою [13]. Дещо пізніше (у 1928 р.) фольклористичний доробок С. Руданського і А. Димінського був упорядкований та виданий М. Левченком під назвою «Казки та оповідання з Поділля». 1878 року побачив світ другий том «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», який складався із записів казкових текстів. Упорядником збірки виступив П. Чубинський.

Загалом же дослідження дитячого фольклору у XIX ст. характеризувалося інтенсивним нагромадженням фактичного матеріалу та першими спробами його теоретичного осмислення, проте у його вивченні домінував педагогічний підхід – фольклор розглядали у зв'язку з можливістю його використання у педагогічному процесі. Показовими у цьому відношенні є міркування К. Ушинського щодо педагогічного значення народної казки, яка, на думку вченого, стоїть «недосяжно вище усіх оповідань, що написані навмисне для дітей освіченою літературою» [14, с. 301].

У цей період спостерігаємо інтерес до вивчення українського дитячого фольклору і в європейській фольклористиці. Цінними були

наукові візії О. Кольберга, польського фольклориста, який протягом 1867–1880 рр. із невеликими перервами працював на галицькому Покутті. Результатом тривалої збирацької діяльності вченого стала чотиритомна праця «Покуття» (1882–1889), четвертий том якої становлять народні казки. Збірник високо оцінений фахівцями. Зокрема, дослідники відзначали, що «Покуття» – це найкращий збірник української народної прози у польській фольклористиці, який за поетичною цінністю опублікованих зразків належить до класичних видань українського фольклору» [12, с. 13]. Особливістю збірника є те, що О. Кольберг за допомогою латинських графічних знаків зміг досить точно передати особливості мовлення оповідачів і у такий спосіб відтворити не лише лексичні та синтаксичні, а й фонетичні риси, властиві місцевому наріччю. Праця вирізнялася також прикладами ігрового та пісенного фольклору сільських дітей, проте сам дослідник не виокремлював їх як зразки дитячого фольклору.

Різних аспектів духовної культури села Юрківщина, що на Волині, торкалися матеріали, зібрані польською дослідницею С. Рокосовською. Хоча творів дитячого фольклору було представлено не так багато, однак вони становили своєрідну жанрову систему окремої місцини, серед яких знаходимо цікаві зразки колискових пісень, забавлянок, ігор, примовок, закличок, скоромовок. Не випадково ця наукова розвідка свого часу була високо оцінена І. Франком.

Глибоке зацікавлення окремими жанрами українського дитячого фольклору проявили Б. Густавіч та Л. Млінек. Значна кількість фольклорно-етнографічного матеріалу, пов'язаного з народною природничою номенклатурою, магічними віруваннями й обрядодіями, була зібрана саме Б. Густавічем. Працюючи у Бобриському повіті, він записав дитячі щедрівки і віншування, заклички до птахів, тварин, різних природніх явищ. Предметом дослідження Л. Млінека стали дитячі ігри, які

увійшли до його наукової розвідки, опублікованої у часописі «Lud». Цей матеріал розглядався у порівняльному зіставленні з польськими іграми як відповідні паралелі та варіанти. Особливий акцент було зроблено на таких жанрових аспектах, як ігрові примовки і приспівки, способи лічби в іграх, самі лічилки.

90-ті роки XIX ст. та початок XX відзначилися значним поступом у розвитку фольклористики в Галичині. Це засвідчили видання «Галицьких народних казок» О. Роздольського та декілька збірок В. Гнатюка: «Українські народні байки», куди увійшли казки про тварин, «Народні казки» (у 1986 р. ці записи було перевидано, а у 2001 р. на їх основі укладено збірку «Казки Закарпаття»). Кожна з означених збірок характеризувалася наявністю специфічних діалектних рис того чи того регіону України.

Не менш активною була робота по збору і дослідженню фольклорних пам'яток у північно-східних губерніях України. У 1890–1894 рр. І. Манжура видав «Казки, прислів'я та ін., записані в Катеринославській та Харківській губерніях» і «Малоросійські казки, прислів'я та повір'я, записані І. Манжурою». У 1895–1899 рр. значний масив народного епосу опублікував Б. Грінченко у виданні «Етнографічні матеріали, зібрані у Чернігівській та сусідніх з нею губерніях» [12, с. 198].

Окремим явищам світу дитинства були присвячені праці М. Сумцова, Д. Лепкого, І. Іванова, Хр. Ящуржинського, М. Грушевського, А. Малинки, Л. Яценка, І. Новицького, П. Чубинського, Б. Грінченка, Р. Кайндля, М. Щербаківського, завдяки яким розпочато кілька напрямків досліджень дитячого фольклору, мови, ігор та іграшок, звичаїв та вірувань, що стосувалися дитини. Наприкінці XIX ст. твори дитячого фольклору, їх аналіз засвідчено на сторінках часописів «Етнографічний збірник» «Киевская старина», «Харьковский сборник», «Этнографическое обозрение». Переважна більшість фольклористичних розвідок XIX ст.

торкалася педагогічних засад проблеми, виявляла інтерес до світоглядного, обрядового тла дитячого фольклору, не виокремлюючи його з контексту дорослого.

У галузі наукового вивчення дитячого фольклору працювали М. Дерлиця, І. Франко («Дитина в звичаях і віруваннях українського народу», «Діти в українських піснях і поговірках», Передмова до збірки казок «Коли ще звірі говорили» та ін.). Леся Українка разом зі своїм чоловіком К. Квіткою видала у 1903 р. збірник дитячих ігор, пісень, казок Волинської губернії [3; 5]. Розвідки К. Квітки вважаються одними з перших новаторських музикознавчих досліджень дитячого фольклору (колискові, забавлянки, заклички, лічилки, звуконаслідування), адже науковець надавав істотного значення подібному матеріалу, який необхідний, на його думку, для «пізнання (хоч би приближеного і здогадового) перших стадій розвитку музики у наших предків» [6, с. 12]. Ним були вперше опубліковані мелодії українського зразка «формул перекликання звірят», рецитацій (закличок) до сонця і дощу, забавлянок, лічилок.

Зміст та межі поняття «дитячий фольклор» визначив російський учений Г. Виноградов, проте у науці воно трактується по-різному. Першим постало питання, які саме жанри варто вважати власне «дитячими». Також було спостережено, що деякі жанри народної словесності, які побутували у середовищі дорослих, у дещо видозміненому, спрощеному вигляді перейшли у сферу дитячого фольклору, втративши своє первісне утилітарне призначення і сакральне значення.

У працях «Детская сатирическая лирика» і «Детский фольклор» (1925) Г. Виноградов наголошував, що цей термін «обіймає собою всю сукупність різних видів словесних творів, які відомі дітям і не належать до репертуару дорослих; іншими словами, терміном «дитячий фольклор» увібрано те, що створено в слові самими дітьми, і те, що, не будучи

створене дитячим поколінням, увійшло до їхнього репертуару з репертуару дорослих» [2, с. 9]. Як бачимо, вчений чітко розмежував поняття «дитячий фольклор» і «поезію пестування», обґрунтувавши різницю між ними. До дитячого фольклору він включає лише ті твори, які виконують самі діти. При цьому у дитячій творчості дослідник виокремлює календарний фольклор, «просто пісні» (за визначенням самих виконавців), «пісні-звертання», «вірші-небувальщини», «під'юджування», «лічилки і жеребкування», «скоромовки», «прізвиська, примовки і дотепи» та деякі невіршовані жанри [Там само, с. 24]. На наш погляд, суттєва відмінність цих понять у тому, що у власне дитячому фольклорі «вектор імперативу спрямований від дитини до світу, тоді як у поезії пестування присутній дидактичний імператив від світу до дитини» [7, с. 46].

Інші дослідники дитячого фольклору (В. Пропп, В. Анікін, О. Капиця, С. Росовецький) дотримуються того погляду, що під дитячим фольклором слід розуміти як творчість дорослих для дітей, так і дитячу традиційну творчість. Зокрема В. Пропп розрізняє твори, що виконуються дорослими для дітей, «чи принаймні старшими для молодших і найменших» [10, с. 74-75], та пісні, які співають самі діти: ігрові пісні, лічилки, пісні-дражнилки та насміхи, пісні дітей про навколишнє життя. С. Росовецький виокремлює твори, які виконуються для дітей дорослими, головним чином жінками; твори, що виконуються самими дітьми; твори, що їх виконують самі діти, без втручання дорослих [11, с. 40]. На думку О. Капиці, термін «дитячий фольклор» застосовується на позначення всіх творів усної народної творчості, які побутують серед дітей.

Між цими підходами існує істотна різниця: усна словесність дорослих не завжди доступна дітям, вони починають її розуміти і сприймати лише в підлітковому віці. У свою чергу, дитяча творчість не завжди цікава для дорослих, які намагаються у всьому керуватися розумом, і їм важко осягнути тексти, витворені дитячою фантазією, уявою,

проте діти їх підхоплюють, і тексти поширюються у їхньому середовищі.

У радянській період істотний внесок у дослідження дитячого фольклору зробили Н. Заглада («Побут селянської дитини», 1929), І. Пільгук («Народна колискова пісня. Фольклор жінки-матері», 1936). З 20-30-х років ХХ ст. починається інтенсивне вивчення розвитку мовлення у радянській дитячій психології (Л. Виготський, О. Леонтьєв). Психолінгвістичний підхід дав змогу розв'язати питання про головні закономірності розвитку дитячого мовлення: формування граматичних та семантичних узагальнень у процесі предметної діяльності, а також формування на цьому тлі мовних здібностей – ієрархічно організованої системи елементів та правил їх функціонального використання (праці О. Гвоздєва, О. Негневицької, О. Шахнаровича та ін.).

За радянського часу методологічне тло будь-якої фольклористичної розвідки визначали марксистсько-ленінські принципи історизму, народності, класовості, партійності тощо, тому досліджуваний матеріал розглядався в межах радянської парадигми дитинства та характеризувався певною ідеологічною доктриною. Серед найбільш помітних фундаментальних видань 60-х р. ХХ ст. доречно назвати збірник «Дзіцячы фальклор», який до останнього часу залишається одним із кращих у цій сфері.

В українській фольклористиці чільне місце займають статті В. Бойка «Дитячий фольклор – важливий засіб трудового й естетичного виховання наймолодших» (1962) та передмова до збірника «Український дитячий фольклор» (1962). Помітним явищем в українській фольклористиці був вихід у світ збірників дитячого фольклору, упорядкованих Г. Довженок [4]. Частково користуючись класифікацією Е. Литвин, дослідниця виокремлює такі групи текстів: 1) твори для найменших, що лише оволодівають рідною мовою (колискові, забавлянки, частина пісень про тварин і птахів); 2) твори для дітей, що активно

володіють словом: а) словесно-ігрові жанри (пісні-діалоги, небилиці, під'юджування), б) власне ігрові жанри (лічилки, ігрові пісні і приспівки, заклички, прозивалки. Беручи до уваги вікові особливості дітей, Г. Довженок дещо змінює перелік жанрових різновидів, що належать до другої групи текстів. До словесно-ігрових вона відносить безкінечники та діалоги, так звані ситуативні твори, скоромовки, деякі діалогічні твори з елементами драматизації, до власне ігрових – лічилки, ігрові пісні, приспівки, примовки та діалоги. Аналізуючи віршовані жанри дитячого фольклору, вчений вирізняє колискові та забавлянки, позаігрові пісенні та віршовані твори дитячого репертуару і дитячий ігровий фольклор [4, с. 35].

Серед сучасних досліджень жанрової системи українського дитячого фольклору на особливу увагу заслуговує дисертаційна праця Я. Левчук, де за основу класифікації жанрів взято традиційний аристотелівський поділ на роди літератури. По вертикалі розташовано жанри згідно з віковими можливостями і потребами дитини. Відповідно, до епічних жанрів належать безкінечник, казка, небилиця; до лірики – колискові, пестушки, потішки, забавлянки, примовки, скоромовки, веснянки, пародії; до драми – ситуативні ігри, жеребкування, прозивалки, імітації, звуконаслідування, сюжетні, хороводні, вправи на кмітливість, орнаментальні, змагальні ігри [7, с. 154-155]. Хоча такий підхід і претендує на певну системність, проте не дозволяє розкрити вікову зумовленість та необхідність використання тих чи тих жанрових форм дитячого фольклору, послідовність самих механізмів жанротворення у ньому.

На наш погляд, ключовою класифікаційною ознакою дитячого фольклору є його функціональне призначення, від якого багато в чому залежить його тема, мовна форма, ритміка: одні твори покликані заспокоїти дитину, інші розвеселити, одні призначені для організації рухових забав, інші приваблюють своєю мовною грою. Відповідно до згаданих вище чинників усі жанри дитячого фольклору умовно можна

поділити на три групи:

1) різні види фольклору, створені дорослими для дітей: колискові пісні, пестушки, утішки, небилиці, казки;

2) твори, які поступово перейшли від дорослих до дітей, наприклад казки про тварин, деякі обрядові пісні, загадки, прислів'я та інші. Ці твори раніше побутували серед дорослих, а згодом стали дитячими;

3) власне дитячий фольклор, цебто творчість самих дітей, наприклад, лічилки, жарти, дражнилки тощо. Ці твори вигадують і виконують самі діти без втручання дорослих [1, с. 13].

В окремих випадках чітка межа між ними стирається, тобто є жанри, які не можна однозначно зарахувати до тієї чи тієї групи. Кожна з них виділена на основі походження жанрів, має свої особливості, поділяється на менші підгрупи і цикли відповідно до інших рис (наприклад, час чи мета виконання твору, його структура, поетика тощо). Проте спільною рисою цих творів залишається дитяча тематика, вони виконуються тільки для дитини.

Останнім часом (із II половини XX ст.) спостерігаємо розширення меж самого поняття «дитячий фольклор», що зумовлено відкриттям сучасного міського дитячого фольклору. З погляду походження, вікового призначення, естетичної установки та ефекту емоційного впливу, особливостей побутування та виконання «сучасного дитячого фольклору», його розглядають як масив стабільних текстів активної дитячої традиції, що побутує переважно серед мешканців міста і становить багатоскладову галузь дитячої вербальної творчості, фольклорної писемності, яка характеризується наявністю варіантів і стереотипів, що є основою її самореалізації та самоствердження і має важливе значення в регулюванні ігрової та комунікативної діяльності дітей [6, с. 150]. Серед найпопулярніших жанрів міської дитячої творчості увагу науковців привертають «страшні історії», ігри в країну-мрію, пародійні тексти, замовляння,

оповідання-викликання (ворожіння), у шкільному середовищі побутують дівочі альбоми, текстографічні загадки, графіті, рукописні оповідання тощо. Проте цей матеріал ще потребує глибокого осмислення і ретельного дослідження, а тому розглядається виокремлено, поза межами етнокультурної зумовленості.

Таким чином, український дитячий фольклор – явище неординарне і багатовекторне. Його наукове дослідження проводилося не так активно, як збирання та записування, оскільки тривалий період часу цей естетичний феномен розглядався як складник культури дорослих. Далеко не вивченим залишається питання класифікації дитячого фольклору, бо коло творів, охоплених цим поняттям, широке і багатомірне не лише за тематикою та образною системою, а й за призначенням, способом і часом виконання.

Література

1. Аникин В. П. Начало всех начал / В. П. Аникин // Мудрость народная. Жизнь человека в русском фольклоре. – Вып. 1. – М.: Просвещение, 1991. – С. 3–22.
2. Виноградов Г. С. Дитячий фольклор і поезія пестування / Г. С. Виноградов // Мистецтво, фольклор, етнографія. Наукові записки ІМФЕ АН УРСР. – Т. 1–2. – К.: Наук. думка, 1977. – 362 с.
3. Дитячі ігри, пісні й казки з Ковельщини, Лущини та Звягельщини на Волині / Зібрала Л. Косач. Голос записав К. Квітка // Українка Леся. Збір. творів: у 12 т. Т. 9. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 99–121.
4. Довженок Г. В. Українські народні колискові пісні та забавлянки / Г. В. Довженок, К. М. Луганська // Дитячий фольклор. Колискові пісні та забавлянки. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 11–44.
5. Квітка К. Вибрані статті / Упорядкування та коментар А. І. Іваницького / К. Квітка. – К.: Музична Україна, 1985. – 152 с.

6. Кулинич С. П. Сучасний дитячий фольклор: семантичний, структурний, функціональний аспекти [Текст]: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.07 «Фольклористика» / С. П. Кулинич. – Київ, 2005. – 246 с.
7. Левчук Я. М. Традиційний український дитячий фольклор: когнітивні можливості формування світогляду [Текст]: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.07 «Фольклористика» / Ярослава Миколаївна Левчук. – К., 2007. – 177 с.
8. Максимович М. А. Українські пісні, видані М. Максимовичем: Фотокопія видання 1827 р. / М. А. Максимович. – К.: Наук. думка, 1962. – 182 с.
9. Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен // Колядки и щедривки / А. А. Потебня. – Варшава, 1887. – Т.2. – 810 с.
10. Пропп В. Я. Принципы классификации фольклорных жанров / В. Я. Пропп. – М.: Наука, 1964. – 198 с.
11. Росовецький С. Генеза українського національного фольклору: до постановки проблеми / С. Росовецький // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць / [редкол.: Н. Гаєвська (відп. ред.) та ін.]. – К.: ІСДО, 1994. – Вип. 1. – С.36–44.
12. Сиваченко М. Є. Сторінки історії української літератури і фольклористики / М. Є. Сиваченко. – К.: Наук. думка, 1990. – 300 с.
13. Сивачук Н. Український дитячий фольклор: підручник / Н. Сивачук. – К.: Деміур, 2003. – 288 с.
14. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: у двох томах. Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. школа, 1983. – 488 с.
15. Шэйн Павел Васілевіч // Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя. – Мінск : БелЭн імя П. Броўкі, 1989. – С. 542–543.